

Mayıl Əsgərov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, BAAU-nun professoru,
mavil62@yandex.com

Diskurs, nitq və mətnin linqvo-psixoloji mahiyyəti və qarşılıqlı transformasiya potensialı

Açar sözlər: diskurs, nitq, mətn, linqvo-psixologiya, transformasiya

Ключевые слова: дискурс, речь, текст, лингво-психология, трансформация

Key words: discourse, speech, text, linguistic psychology, transformation

Giriş. Son illərdə dünya dilçiliyində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də istər koqnitivologiya ilə, istərsə də dilin linqvo-psixoloji problemləri ilə bağlı araşdırma və tədqiqatların sayı sürətlə artır. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəblərin ən başlıcası odur ki, dilin linqvo-psixoloji fenomen mahiyyəti daşdığına artıq hər kəs qəbul və təsdiq edir. Məlumdur ki, diskurs, nitq, mətn, ümumilikdə dil və onun struktur vahidləri tamamilə fərqli linqvo-psixoloji kateqoriya və anlayışlar olsalar da, nəticə etibarlı ilə onların hamısı tək bir məqsədə – ünsiyyət ehtiyacını ödəməyə xidmət edir və məhz bu məqsədlə yaranmışdır.

Problemin qoyuluşu. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında istər diskurs, nitq və mətnin, istərsə də dilin və onun bütün səviyyələrdən olan struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini, hətta onların bir-birinə transformasiya olunma imkan və potensialını da dəqiqliklə şərh etmək mümkündür. “Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası” (bax: 1), həmçinin, “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” (bax: 2) adlı monoqrafik əsərlərdə dil və onunstruktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi geniş şəkildə şərh edilmişdir. Bu məqalədə isə diskurs, nitq və mətn əlaqəsini, eləcə də, onların qarşılıqlı transformasiya potensialını linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında şərh etməyə cəhd göstəriləcəkdir.

Müzakirə və şərhlər. Diskurs, nitq və mətn yaranma şərtləri və mexanizmi baxımından bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla belə, tez-tez diskursun nitqə, nitqin mətnə və ya əksinə, mətnin nitqə və nitqin

diskursa transformasiya olunması prosesləri ilə rastlaşırıq. İlk öncə onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Diskurs, bir qayda olaraq, yaxın (üz-üzə) təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikanın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır. Diskursiv ünsiyyətə real həyatda əyani şəkildə yaşanan ünsiyyət də demək mümkündür. Bu ünsiyyət üçün aktiv və passiv kommunikanın faktoru nə qədər vacibdirsə, həmin ünsiyyətin cərəyan etdiyi real zaman, şərait və situasiyanın özü də bir o qədər vacibdir. Danışan və dinləyən şəxslərin üz-üzə dayandığı, bir-birini həm görmək, həm də eşitmək imkanına malik olduğu təbii şəraitdə baş verən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskursun ən bariz nümunəsi hesab oluna bilər. Burada qeyd edilən “təbii şərait” ifadəsi çox vacib faktorlardan və ya şərtlərdən biridir, çünki, təbii şəkildə baş verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskurs deyil, nitq mahiyyəti daşıyır.

Nitq, bir qayda olaraq, gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikanın vokal təmasdan başqa, digər təmas imkanımövcud olmur. Bu ünsiyyət üçün vacib olan əsas faktor, sadəcə, aktiv və passiv kommunikanıdır. Nitqin yaranması baxımından real şərait və situasiya, artıq, o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki bu ünsiyyət forması üçün vizual və digər təmas faktorları arxa plana keçir. Əgər belə olmasaydı, bu ünsiyyət nəticəsində nitq deyil, diskurs yaranardı. Nitq vasitəsilə təmin edilən ünsiyyətin ən bariz nümunəsi aktiv və passiv kommunikanın bir-birini görmədən qurduğu ünsiyyətdir. Məsələn, vizual görüntünü məhdudlaşdıran hər hansı bir maneə arxasından edilən söhbət, uzaq məsafədən telefonla qurulan ünsiyyət və s. Amma bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, artıq elm, texnika və texnologiyalar çox inkişaf etmişdir. Son dövrlərdə görüntü imkanına da malik olan telemost, videotelefon, skype və s. üsullarla qurulan ünsiyyətin nitq, yoxsa, diskurs yaratması məsələsi bəzi hallarda şübhələrə yol açır. Əvvəllər birmənalı şəkildə nitqin yaranması kimi qəbul edilən bəzi ünsiyyət formaları ilə bağlı artıq belə bir yanlış təsəvvür yaranır ki, onlar indidiskursun yaranmasına xidmət edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 3D ekranının qeyri-adi imkanları bizi o məkanın ortasında olduğumuza inandırmağa çalışsa da, istənilən halda, biz o məkanda deyilik. Görüntü hər nə qədər keyfiyyətli olursa olsun, ekranda gördüyümüz çiçəyin ətrini, qar-çovğunun soyuqluğunu, günəşin və ya alovun istisini hiss etmirik. Amma səsin bütün tonlarını, notlarını və titrəyişlərini insan qulağını tam şəkildə aldada biləcək real vokal səviyyədə eşidirik. Buna görə də belə bir ünsiyyət nəticəsində məhz nitqinyaradığını qəbul edirik.

Mətn, bir qayda olaraq, məkan və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikantın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır. Nitqdə, sadəcə, məkan baryerini aşmaq imkanı olduğu halda, mətn də tam real olmasa da, həm zaman, həm də məkan baryerini aşmaq potensialı mövcuddur. Başqa sözlə desək, mətn real zaman və məkan daxilində heç bir təması olmayan aktiv və passiv kommunikant arasında şərti ünsiyyətin baş verməsi ilə bağlı illüziya yaratmaq potensialına malikdir. Belə ki, bu gün biz yüz il, min il əvvəl yaşamış bir şairin, filosofun əsərlərini oxuyaraq sanki onunla şərti ünsiyyətdə oluruq. Zaman və məkan baxımından onlardan çox-çox uzaqlarda olsaq da, heç bir real təmasımız olmasa da, oxuduğumuz mətn onlarla ünsiyyət illüziyası yaradır. Real ünsiyyət olmasa belə, oxunan mətn vasitəsilə onların fikirlərini mənimsəmiş, dərk etmiş oluruq.

Diskurs, nitq və mətnlə bağlı buraya qədər deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, mətn nitqin, nitq isə diskursun linqvo-psixoloji qarşılığı, rəmzi və ya simvoludur. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsaslanan bu yanaşma tərzində belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, diskurs gerçəkliyin özü və ya vahidi (Gv), nitq onun dərk olunan əsas xüsusiyyəti, yəni, birinci sıra gerçəklik elementi (Ge₁), mətn isə bu gerçəklik vahidinə ekvivalent olan dil struktur vahidi və eyni zamanda ikinci sıra gerçəklik elementidir (Ge₂). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin 4 elementli intellekt kodu bazasında diskursun dərk edilməsinin xematik şəkildə belə ifadə etmə mümkündür:

$NİTQ \rightarrow MƏTN \rightarrow DİSKURS$ və ya $(Ge_1 + İO_1) + (Ge_2 + İO_2) = D \& Gv$

Burada İO₁ birinci sıra gerçəklik elementinin, İO₂ isə ikinci sıra gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazıdır (daha ətraflı bax: 2, s. 56-72).

Diskursun tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Çünki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, diskurs gerçəklik vahididir və istənilən gerçəklik vahidi kimi onun tam və axıracan dərk edilməsi və bu məqsədlə tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Rəsm və ya foto canlı insanı əks etdirsə də, onun tam qarşılığı, adekvat əvəzləyicisi deyil və ola da bilməz. Eynilə bunun kimi, nitq diskursun, mətn isə nitqin tam qarşılığı, əvəzləyicisi deyil. Nitq, sadəcə, diskursda ifadə edilən əsas fikri və ona aid ton, intonasiya, pauza və tembləri əks etdirə bilər. Bəzi hallarda ona paralel olaraq kommunikantın açıq şəkildə ifadə etdiyi hiss və həyəcanı da əks etdirməyə qadirdir. Amma, istənilən halda, diskursun nitqə transformasiyası prosesində onun müəyyən vahid və elementləri

mütləq şəkildə atılır və ya ixtisar olunur. Məsələn, sözlü münaqişə edən iki insan real situasiyada müəyyən bir diskurs yaradır. Bu münaqişəyə şahid olan şəxs polisə ifadə verərkən qurduğu nitqdə həmin diskursun bir çox detal və elementlərini ixtisaredir. Bu şəxs diskursun, sadəcə, qısa icmalını, daha doğrusu, orada söyləmə, deyim və sözlərlə ifadə edilən əsas hissəsini öz nitqində verməklə kifayətlənir.

Bunu da qeyd edək ki, söyləmə, deyim və söz həm diskursun, həm də nitqin daxili elementləridir. Əslində nitq sadəcə söyləmə, deyim və sözlərdən ibarət olur. Diskurs isə, bunlardan başqa nitq situasiyasını, yəni nitqdən əvvəl, nitq vaxtı və nitqdən sonra yaranan realsituasiya və prosesləri də əhatə edir. Söyləmə, deyim və söz arasındakı qarşılıqlı əlaqəni qısaca olaraq belə ifadə edə bilərik ki, sözlər öz arasında birləşərək deyimi, deyimlər söyləmi, söyləmlər isə nitqi əmələ gətirir. Amma bu fikir heç də əhkam kimi qəbul edilməməlidir. Bəzən ayrıca götürülmüş bir söyləmə, deyim və hətta söz də nitq mahiyyəti daşıya bilər. Nitq və real dil situasiyasının cəmi isə diskursu əmələ gətirir.

Bəzi tədqiqatçılar diskursun mahiyyətini və daxili elementlərini təsvir və şərh etməyin çox çətin olduğunu qeyd edirlər. Amma verilən şərhlərdən də görüldüyü kimi, linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında diskurs adlı bu dil təzahürünün istər mahiyyətini şərh etmək, istərsə də, daxili elementlərini müəyyən etmək o qədər də çətin deyil.

*Nitqin mətnə transformasiyasız*amanı da onun bəzi elementləri, xüsusilə yazı işarələri ilə ifadəsi mümkün olmayan qisimləri atılmaqla ixtisar olunur. İclaslarda söylənən nitqin protokolda mətn formasına transformasiyası bunun əyani sübutudur. Yəni, istər nitqdiskursu, istərsə də mətn nitqi ümumi ştrixlər bazasında əks etdirsə də, tam şəkildə onu əvəz edə bilmir. Çünki, əvvəldə də dediyimiz kimi, diskurs gerçəklik və ya onun vahidi, nitq isə bu gerçəkliyin sadəcə bir elementidir. Bu, danılmaz bir həqiqətdir ki, heç bir zaman gerçəklik öz xüsusiyyətlərindən hər hansı birində tam şəkildə öz əksini tapa bilməz. Həmin xüsusiyyət hər nə qədər ümumi, geniş və hərtərəfli olsa belə, istənilən halda həmin gerçəklik vahidinin xüsusiyyətlərindən sadəcə biridir. Heç bir halda onun bütün xüsusiyyətlərinin cəmi və ya məcmusu deyil.

“Psixologiya gerçəkliyi onun daxili elementləri əsasında öyrənməkdən əl çəkməli, həmin gerçəkliyi onun bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən vahidlər əsasında öyrənməlidir” (3, s. 268) – fikri çox mütərəqqi, hətta belə də deyə bilərik ki, ideal bir fikirdir. Amma təəssüflə qeyd etməliyik ki, praktik şəkildə icrası imkansız, nəticə vermək potensialı olmayan “qısır” bir fikirdir. Onun istər Qərbdə yaratdığı konneksionist psixologi-

ya (informasiyanın paralel şəkildə bütün beyin hüceyrələri arasında paylanması ideyasına əsaslanır (4, s.288-289)), istərsə də Şərqdə, o cümlədən, Rusiyada yaratdığı “matryoşka içində matryoşka” (bax: 5) ideyası (hər kiçik fəaliyyət özündən daha böyük bir fəaliyyətin minimal vahididir (6, s.7-14)) ilkin ideya kimi gözəldir. Amma gözəl fikir və mülahizə olmaqdan artıq inkişaf edə bilmədi. Belə ki, nitqi əmələ gətirən dil vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi şərh edə bilmədi (bax: 2). Əvvəldə də qeyd etmişdik ki, diskurs nitqə, nitq mətnə transformasiya oluna bildiyi kimi, bunun əksi də mümkündür, yəni, mətn nitqə, nitq isə diskursa transformasiya oluna bilər. Elə buradaca bir haşiyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, ölü dillərə aid mətnlərin nitqə və diskursa transformasiya olunması mümkün hesab edilmir. Çünki həmin dillərin fonetik, orfoepik və morfonoloji qayda və prinsiplərini bərpa etmək, demək olar ki, mümkün deyil. Ölü dillər üzrə bir mütəxəssis hansısa bir mətni nitq şəklində tələffüz edə bilər. Bəzi situativ məqamları da əlavə etməklə diskurs yaratmağa da cəhd göstərə bilər. Amma istənilən halda bu “nitq” və ya “diskurs” həmin mütəxəssisin xəyalının məhsulundan başqa bir şey olmayacaqdır. Onun təbiiliyindən, real dil situasiyasında yaranmış nitq və ya diskurs olmasından söhbət belə gedə bilməz.

Hal-hazırda yaşamaqda olan dillərə aid mətnlərin nitqə və ya nitqin diskursa transformasiya olunma imkanı və potensialı, bəzi şərtliliklər olsa da, ümumilikdə, mövcuddur. Mətnin nitqə və diskursa çevrilməsinin ən populyar nümunəsi olaraq, teatr tamaşalarını misal göstərmək olar. Məlum olduğu kimi, istənilən dram əsəri ilkin olaraq yazıçı-dramaturq tərəfindən mətn formasında yazılır. Həmin mətn rollar üzrə aktyorlar tərəfindən əzbərlənir. Hər bir aktyor öz roluna aid olan dialoq parçalarını əzbər şəkildə öyrənir və öz-özünə məşq edərək onları nitq formasında söyləməyə çalışır. Yəni bu mərhələdə aktyor yazılı mətni nitq söyləmə-nətransformasiya etmiş olur. Daha sonra tamaşanı digər aktyorlarının iştirakı, habelə dekorasiya, işıq və səs effektlərinin yardımı ilə bu nitqi diskursa çevirməyə cəhd edilir. Belə demək mümkündür ki, tamaşanın uğurlu olduğu hallarda mətn şərti olaraq əvvəlcə nitqə, daha sonra isə diskursa çevrilə bilər. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, təbii şəkildə baş verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. əslində diskurs deyil, sadəcə nitq mahiyyəti daşıyır. Amma bəzi istisna hallarda diskurs effektinə yaxın bir təəssürat yaratmaq imkanına malikdir.

Göründüyü kimi, diskurs, nitq və mətn arasında baş verən transformasiyalar zamanı bəzən obyektiv, bəzən isə subyektiv mahiyyət daşıyan ümumiləşdirmə və ixtisarlara yol verilir. Bu ümumiləşdirmə və

ixtisarların obyektiv mahiyyət daşıyan qismi, bir qayda olaraq, bütün insanların əqli və praktik fəaliyyətlərində müşahidə edilir. Subyektiv qismi isə, birbaşa olaraq insanların fərdi imkan, bacarıq və qabiliyyətlərindən asılıdır. Belə ki, bəzi insanlarda (*məsələn, dramaturqlarda*)-diskursiv fəaliyyəti nitqə, bəzilərində mətnə (*yazıçı, şair və publisistlərdə*) transformasiya etmək potensialı yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi halda, bəzi insanlarda mətni nitqə (*məsələn, natiq və bədii qiraət ustalarında*) və diskursa (*aktyor və rejissorlarda*) çevirmə potensialı yüksək səviyyədə inkişaf etmiş olur.

Tədqiqat obyektini kimi diskursu, nitqi və ya mətni seçməsi baxımından dilçilik elminin özündə də bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən dilçilik sahələri və ya istiqamətləri əmələ gəlmişdir: mətni tədqiq edən təsviri dilçilik, nitqi tədqiq edən funksional dilçilik və diskursu tədqiq edən koqnitiv dilçilik və onun son mərhələsi hesab edilən linqvo-psixoloji dilçilik.

Ənənəvi dilçilikdə linqvo-psixoloji prosesin canlı və real nəticəsi olaraq yaranan diskurs tam şəkildə araşdırılmır. Ənənəvi və ya klassik yanaşma üsulu ilə bu, mümkün də deyil. Diskurs sadəcə nitq şəklinə transformasiya oluna bilən qismi mətn formasına salınır və dilin tədqiqi deyərək, sadəcə, belə mətlərin müxtəlif səviyyələr (*fonetik, morfoloji, sintaktik və s.*) üzrə təsviri nəzərdə tutulur. Yazılı mətnlərə əsaslanan təsviri dilçiliyin əsas vəzifəsi tədqiqat obyektini təşkil edən mətnin fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik və s. vahidlərini müəyyənləşdirmək, qruplaşdırmaq və sistemləşdirməkdir. Bu deyilənlər təsviri dilçiliyin rol və əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmır. Belə ki, bu gün də, əcnəbi dillərin öyrənilməsi prosesi, əsasən, təsviri dilçiliyin nəticələrinə əsaslanır. Təsviri dilçilikdən başqa heç bir dilçilik sahəsi diaxronik tədqiqatlar aparmağa qadir deyil. Çünki uzaq keçmiş dövrlərə aid olan canlı nitq və ya diskurs yoxdur. Ən yaxşı halda onların yazıya alınması nəticəsində yaranan mətnlər vardır.

Təsviri dilçilikdən fərqli olaraq funksional dilçilik artıq mətni deyil, nitqi tədqiq etməyə başlamışdır. Funksional dilçiliyin dil səviyyələri üzrə apardığı tədqiqatlar funksional fonetikanın, funksional morfolojiya və sintaksisin, yəni funksional qrammatikanın yaranması ilə nəticələnmişdir. Hal-hazırda dilçilik elmi praktik tətbiq imkanları kifayət qədər məhdud olan təsviri dilçiliyin “şablon” çərçivəsindən azad olmuş, birbaşa canlı ünsiyyətin qurulmasına xidmət edən və funksional baxımdan aktivlik daşıyan leksik vahidləri və fonetik, morfoloji, sintaktik qayda və normaları işlənmə tezliyinə uyğun şəkildə tədqiq və tədris etməyə yönəlmişdir.

Dili sırf linqvistik vahidlər sistemi hesab edən və öz tədqiqatlarını məhz bu istiqamətə yönəldən ənənəvi dilçiliyin, yəni təsviri və funksional dilçiliyin fəaliyyət dövrü, demək olar ki, öz aktuallığını itirmək üzrədir. Yaxın gələcəkdə dilin tədqiqi və tədrisi işində total şəkildə linqvo--psixoloji metod və modellərin tətbiqinə geniş yer veriləcəyi ehtimal olunur.

Nəticə. Aparılan araşdırma aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Diskurs – yaxın təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommunikantın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır.

2. Nitq – gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikantın vokal təmasdan başqa, digər təmas imkanları, ümumiyyətlə, mövcud olmur.

3. Mətn – məkan və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommunikantın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır.

4. Nitqdə, sadəcə, məkan baryerini aşmaq imkanı olduğu halda, mətndə tam real olmasa belə, həm zaman, həm də məkan baryerini aşmaq potensialı vardır.

5. Diskurs gerçəkliyin vahidi (Gv), nitq onun birinci sıra gerçəklik elementi (Ge₁), mətn isə bu gerçəklik vahidində ekvivalent olan dil struktur vahidi və eyni zamanda ikinci sıra gerçəklik elementidir (Ge₂).

6. Nitq diskurda ifadə edilən əsas fikri, ona aid ton, intonasiya, pauza və tembrləri, eləcə də, kommunikantın hiss və həyəcanını əks etdirməyə qadirdir.

7. Nitq mətnə transformasiya olunarkən, onun yazı işarələri ilə ifadə edilməsi mümkün olmayan qisimləri atılır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əsgərov M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 308 s.
2. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015 – 192 səhifə.
3. Выготский Л.С. Психология. Москва, “АпрельПресс, ЭКСМО-ПРЕСС”, 2000. 1008 с.
4. Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд, СПб, Питер 2011, 589 с.
5. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, “Просвещение”, 1969, 214с.

6. Zərbəliyev H. İntellekt obrazları dərk etmə və təfəkkür proseslərinin realizasiya vasitəsi kimi. (M.B. Əsgərovun “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” kitabına rəy s.7-14.) Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 192 s.

Майыл Аскеров

**Лингво-психологическая сущность дискурса, речи и текста
и их потенциал взаимной трансформации**

Резюме

В последние годы число исследований, относящихся к когнитивным и лингво-психологическим проблемам языка, стремительно растет. Многие исследователи признают и утверждают, что язык является лингво-психологическим явлением. В этой статье с одной стороны описывается лингво-психологическая сущность дискурса, речи и текста, а с другой стороны, исследуется их потенциал трансформации.

Mayıl Asgarov

**Linguistic and psychological essence of discourse, speech, text
and their potential for mutual transformation**

Summary

In recent years, the number of studies related to cognitive and linguistic-psychological problems of language has been growing rapidly. Because, everyone recognizes and claims that language is a linguistic-psychological phenomenon. In this article, on the one hand, the linguistic-psychological essence of discourse, speech and text is described. And on the other hand, is explored their potential for transformation.